

ЮГОСЛАВІЯ НАПЕРЕДНІ РОЗПАДУ (політичний аспект проблеми)

Утворена 29 листопада 1945 року на засіданні Установчої скупщини Федеративна Народна Республіка Югославія (ФНРЮ), а пізніше СФРЮ, у післявоєнний період пройшла складний політичний та економічний шлях розвитку. У хронологічному відношенні його можливо розділити на два періоди: 1) 1945 – 1980 рр. та 2) 80–90-ті роки XX століття.

З 80-х років у колишній СФРЮ йшла гостра і науково обґрунтована полеміка з проблем виходу із кризових явищ як політичного, так і економічного характеру. Найгостріші політичні зіткнення відбувались на рівні республік. При цьому як політики, так і науковці намагалися дати відповідь на злободенне питання: у чому причини кризи соціалізму взагалі і в Югославії, зокрема? У ході ідейних баталій сформувались два табори: перший з центром у м.Белграді, а другий з центром у Загребі та Любляні. Представники першого центру відстоювали т.з. реформувану лєнінську модель побудови соціалізму, а другого – модель К.Каутського, перевірену соціал-демократами. Відомо, що В. Ленін, на основі праць К.Маркса і Ф.Енгельса, розробив власний проєкт побудови соціалізму. Він базувався на:

1) владі диктатури пролетаріату; 2) суспільній власності на засоби виробництва; 3) плановому (розумій – командному – М.М.) веденні господарства. Таку структуру державного устрою відстоював і офіційний Белград (хоч лєнінський соціалізм в СФРЮ був суттєво реформований у порівнянні з іншими соціалістичними країнами – М.М.).

Політичні діячі і науковці Хорватії та Словенії піддавали постійній критиці таку модель державного устрою. Вони доводили, що досвід усіх соціалістичних країн, які будувались за такою структурою, підтверджує її як утопію. "Диктатура пролетаріату, – наголошували науковці Хорватії і Словенії, – переросла в диктатуру над робітничого класу, встановили її, але одночасно перетворили в диктатуру партійних структур, які присвоїли право приватної власності на владу. Отже, концепція влади робітничого класу і диктатури як такої не здійсненна, оскільки вона перетворюється в диктатуру бюрократії. Так виглядав ідейно-теоретичний спір

партійних осередків Союзу комуністів Югославії. Він з особливим гостротю проявився на 14-му надзвичайному з'їзді СКЮ, який відбувся у січні 1990 року². Республіканські партійні організації не погодились з ідейно-теоретичною концепцією СКЮ щодо виходу з кризи. Делегати від СК Словенії залишили зал засідань. Цей приклад наслідували комуністи Хорватії, Боснії і Герцеговини, а також Македонії. Комуністи вищезазначених республіканських партійних організацій констатували, що за умов, коли однією з головних причин кризи соціалізму є утопізм лєнінської моделі, необхідно переглянути зміст усіх її трьох складових частин. Диктатуру пролетаріату необхідно замінити політичною демократією, в основі якої був би плюралізм інтересів і думок, віднає їх висловлювання. За таких обставин, стверджували комуністи Хорватії, Словенії, Македонії, будуть створені умови для розвитку відповідної політичної структури, яка не дозволить партійним функціонерам робити помилки і залишатись при владі, не несучи за це ніякої відповідальності.

У федеральному плані СКЮ, розп'ятий між втратою старого і відсутністю нового, діяв якраз дезорганізовано. У той час, коли в республіках розпочався процес формування самостійних партійних об'єднань комуністів і опозицій, СКЮ продовжував руйнувати себе закладісними інтригами. Натомість активність опозиційних політичних організацій помітно зростає. Зокрема, Демократична Опозиція Словенії (ДЕМОС) виступила з пропозицією взяти за основу у співпраці концепції "лівих партій" і сформувати координаційний орган у складі голів республіканських партій, який буде представляти один партійний осередок. Однак комуністи Сербії відхилили таку постановку питання. Все це призвело до ситуації реального розпаду СКЮ. Тим часом Партія Демократичних реформ (ДЕМОС) отримала на виборах у 1990 році 55% голосів у Віче Скупщини Словенії, тобто 47 місць з 80-ти у Палаті Парламенту. Члени партії ДЕМОС виступили за проголошення незалежної республіки Словенії, створення власної армії і національної грошової одиниці. Отже, прихильники об'єднаної опозиції категорично виступили за вихід Словенії зі складу СФРЮ. Що стосується словенських комуністів, то в цей період вони ще вагались і до певної міри підтримували ідею класичної конфедерації, у складі якої Словенія мала би більш незалежний статус.

22 квітня 1990 року у Хорватії відбулися вибори до вищих органів влади. Перемогу здобули прихильники Хорватського Демократичного співтовариства (ХДС) на чолі з багаторічним дисидентом Ф.Туджманом. Аналіз його передвиборної програми дає

підставу стверджувати, що вона носила національний характер, тобто і партія, і персонально Ф.Туджман виступали за вихід Хорватії із складу СФРЮ і проголошення незалежності.

У середині 80-х років в Югославії досягла кульмінації полеміка з питань власності на засоби виробництва. Якщо структури федерального центру захищали модель суспільної власності на засоби виробництва, то опозиційні сили у всіх республіках відстоювали плюралізм форм власності і ринкові відносини. Вони твердили, що тільки конкуренція дасть відповідь, яка з різновидностей власності, найбільш ефективна не за назвою, а за результатами діяльності, зокрема у виробництві товарів, розвитку послуг населенню тощо. І, накінець, політичні опоненти СКЮ (особливо у Хорватії та Словенії – М.М.) доводили необхідність ліквідації командного методу розвитку народного господарства. Тільки ринкове господарювання, – підкреслено у програмах ДЕМОСУ (Словенія), ХДС (Хорватія), “Єдності” (Сербія), – здатне підвищити ефективність виробництва, а відтак і демократизувати суспільні відносини⁵. Цю аксіому довели соціал-демократичні партії у Швеції, Норвегії, Данії та багатьох інших країнах. Взятши за основу соціал-демократичну модель соціалізму, вони набагато більше досягли у розвитку соціально-економічної сфери, становищі робітників та інших верств населення, ніж комуністи, які впроваджували в життя ленінську модель соціалізму. Таке твердження відповідає дійсності. Його можливо продемонструвати на порівнянні економічного розвитку Австрії і Угорщини. Якщо у 1949 році національний прибуток на душу населення у Австрії становив 360 американських доларів, а в Угорщині 390, то на початку 90-х років відповідно 10 тис. і 2 тис. доларів⁶.

Цифрові дані – яскраве свідчення того, при якій моделі суспільного розвитку більш гуманні виробничі відносини.

Таке розуміння соціально-економічного розвитку відстоювали і опозиційні організації Сербії. Так, у програмі партії Српска Народна Обнова (СНО) червоною ниткою проходить ідея приватної діяльності і власності на засоби виробництва. Так звана суспільна власність, яка домінувала у Сербії і яка була встановлена насильницьким методом, є категорія неввірна і повинна бути ліквідована, – говорить у Програмі СНО. Крім цього, сербська опозиція відстоювала право сербів, які проживають за межами Сербії, вкласти свій капітал в економічне відродження республіки. Однією із ефективних умов економічного розвитку Сербії, – зазначено у Програмі СНО⁷, – є потреба на вигідних

умовах залучити іноземний капітал, насамперед, капітал і великі знання близько двох мільйонів сербів, які проживають у діаспорі⁸.

Отже, опозиційні сили усіх республік колишньої Югославії вбачали економічні негаразди у догматичності ленінської моделі соціалізму. Теоретичні засади опозиції – це рішучий відхід від преленінських сил і поглядів на соціалізм без ринку, соціалізм без ключових елементів творчої ініціативи і прогресивної конкуренції. Як видно із положень програм опозиційних сил, вони відкидали ідеологізований соціалізм без матеріального змісту і відстоювали соціалізм XXI століття взамін соціалізму XIX ст., який проповідують сучасні неомарксиста.

На внутріполітичну нестабільність СФРЮ суттєво впливали різні підходи офіційного СКЮ з одного боку і опозиційних сил – з другого до оцінки наслідків Другої світової війни та особистої діяльності Й.Броз Тіто післявоєнній Югославії. У той час, коли керівництво СКЮ намагалось не вести розмов про особу Й.Броз Тіто, опозиція вказала на суттєві недоліки у керівництві державою, а також встановленні тоталітарної форми управління. Так, наприклад, у програмі партії “Српска Народна Обнова” Й.Броз Тіто оцінено як політичного діяча, який встановив режим особистої влади, зверхність партії над армією, поліцією, органами правопорядку і всім суспільно-політичним життям країни⁹. Крім цього, на думку опозиції, партія комуністів на чолі з Й.Броз Тіто проводила антисербську політику, яка привела до втрати частини території (мова йде про Косово і Метохію – М.М.), конфесійних конфліктів, занепаду сербської економіки, приниження ролі інтелігенції у житті країни. Одночасно Й.Броз Тіто, зазначила опозиція, несе відповідальність за військові злочини партійного війська у період розгортання “другого етапу революції”. У цей період особливо відчутно постраждали серби Східної Боснії і Герцеговини, Чорногорії, а також Босаньської Країни. На основі аналізу діяльності Й.Броз Тіто СНО зажадала від офіційних властей демонтування усіх пам’ятних споруд, перейменування назв вулиць, шкіл, підприємств, установ, військових частин, що названі його іменем¹⁰.

Складовою частиною загострення внутріполітичних протиріч в Югославії стали зовнішні фактори. Це, насамперед, поява кризових явищ в Русі несприятливих. В умовах біполярного світу він приймав активну участь у вирішенні проблем міжнародного масштабу. Югославія була одним із засновників цього феномену у міжнародних відносинах. Перша конференція голів держав і урядів відбулась 1-6 вересня 1961 року в м.Белграді. На ній були присутні делегації 25

країн, а також Бразилії, Болівії і Еквадору як спостерігачі. На Белградській зустрічі у верхах були прийняті три важливі документи: Декларація голів держав і урядів; Боротьба за мир і співробітництво; Листи президенту США – Е.Кеннеді і прем'єру СРСР М.Хрущову. У підготовці документів активну участь взяла делегація Югославії. В них дано аналіз стану міжнародних відносин і накреслено шляхи поглиблення співробітництва, підвищення ролі ООН у вирішенні проблем міжнародного співжиття. Протягом 60–80-х років Рух неприєднання був ініціатором реорганізації основ політичного співробітництва, боротьби за новий міжнародний економічний порядок (НМЕП), вирішення проблеми боргів та поглиблення зв'язків у галузі науки, культури і освіти.

Активність Руху неприєднання на міжнародній арені автоматично виводила Югославію в число країн – лідерів та ініціаторів різноманітних починань. Практично на всіх зустрічах голів держав і урядів делегація Югославії вносила пропозиції, які впливали на формування мікроклімату в міжнародних відносинах. Особливо ініціативною була діяльність Югославії у плані припинення військових сутичок між країнами-членами Руху неприєднання. Наприклад, у період роботи Сьомого саміту неприєднання (М.Делі, 1983 р.) до уже існуючих військових конфліктів додалися збройні зіткнення між Іраном, Іраком, Ліваном – Сирією, Оманом – НДР, Сменом¹¹. Таким чином, військове протистояння охопило 29 країн, що становило 26,5 відсотка від загальної кількості Неприєднаних (110 країн – членів Руху неприєднання, з яких 100 – постійних членів і 10 – на правах спостерігачів)¹². Югославія була в числі авторів документів, які закликали до припинення військового протистояння.

Не менш активно була Югославія у налагодженні спільних акцій країн-учасниць Руху неприєднання в рамках ООН. Вона підтримувала ініціативи афро-азійських та латиноамериканських країн щодо ліквідації колоніальної системи, реформування ООН, припинення гонки озброєнь і таке інше. На Восьмій конференції позаблокових країн (м. Хараре, 1-6 вересня 1986 р.) делегація Югославії була співавтором підсумкових документів саміту: Політичної декларації, Економічної декларації, Спеціальної декларації про положення на Півдні Африки, а також Програми дій для економічної співпраці країн Неприєднання. Югославія внесла ряд пропозицій, спрямованих на посилення самозахисту на основі положень Програми про взаємодопомогу та співпрацю позаблокових

держав. Вона була автором заходів для більш ефективних зв'язків країн Неприєднання у галузі інформації та комунікаційного зв'язку.

Особливу активність проявила Югославія під час проведення Дев'ятої конференції голів держав та урядів країн-членів Руху неприєднання (м. Белград, 4-7 вересня 1989 р.)¹³. У зв'язку з військовими діями Ірак відмовився бути господарем Дев'ятої конференції. Югославія взяла на себе функції господаря. Була проведена велика організаційна робота, особливо по підготовці порядку денного та підсумкових документів. Такі югославські центри з проблем Руху неприєднання як Белградський інститут міжнародної політики і економіки, Загребський інститут країн, що розвиваються, Люблянський центр міжнародного співробітництва і розвитку – підготували документи Дев'ятої конференції країн Неприєднання. У "Політичній декларації" було викладено бачення Руху неприєднання розвитку міжнародних відносин, ролі в них ООН. В іншому документі "Міжнародна безпека і роззброєння" були розглянуті питання ліквідації локальних військових конфліктів між членами Руху неприєднання, його участь в їх вирішенні та внесок у роззброєння. Питанням розвитку економічного, соціального і культурного співробітництва між Неприєднаними присвячений підсумковий документ "Стан і розвиток міжнародних економічних відносин". Незважаючи на те, що в кінці 80-х років розпочався процес економічної глобалізації, науковці Югославії, а відтак і політики продовжували відстоювати тезу, що тільки розбудова нових міжнародних економічних відносин, власних фінансових інститутів, тісне економічне співробітництво між країнами-членами Руху неприєднання сприятиме росту їх економічної могутності. На такій позиції стояли відомі югославські економісти і спеціалісти з проблем Руху неприєднання Т.Поповіч, М.Войновіч, Д.Йововіч, М.Врхунець, Р.Петковіч, Л.Матес, Б.Лончар, Б.Таліч, Н.Швоб-Джукіч, Б.Цветічанин, Ф.Діздаревич та інші. Зокрема, під керівництвом Т.Поповіча був розроблений проєкт "Новий міжнародний економічний порядок"¹⁴. У ньому досліджено теоретично-методологічні основи НМЕП, питання кризових явищ у світовій економіці, глобальна економічна взаємозалежність і НМЕП, стратегія і політика НМЕП, країни, що розвиваються і НМЕП, суспільно-економічний розвиток і НМЕП, науково-технологічний розвиток і НМЕП, міжнародні фінансові інституції і НМЕП.

Спеціалісти Югославії відстоювали концепцію розбудови НМЕП на наступних засадах:

- НМЕП повинен включати внутрішні компоненти, які би пояснювали корені, витони і наслідки змін міжнародних економічних відносин;

- не може йти мова про НМЕП як одну комплементарну ініціативу. Вона повинна сформуватися як довгострокова прерогативна програма міжнародного економічного співробітництва.

Крім цього, Югославія настоювала на повній компенсації країнам Азії, Африки і Латинської Америки за експлуатацію їх природних багатств¹⁵. Концепція НМЕП повинна була підготувати позаблокові держави до розуміння необхідності формування спільної економічної, фінансової політики, утворення спільних блоків та розробки механізмів інших видів співробітництва¹⁶.

Важливу роль у розбудові НМЕП, доводили науковці і політики Югославії, повинна відіграти монокультурна основа виробництва, в головному сировинна, яка би орієнтувала позаблокові держави на т.з. інтра регіональні економічні зв'язки¹⁷. Побудова НМЕП, - підкреслював відомий югославський економіст М.Шафік, - можлива тільки при зміні характеру економічних відносин між самими країнами-учасницями Руху несприядання¹⁸.

Дану тему Югославія активно відстоювала як на форумах позаблокових держав, так і на рівні міжнародних організацій. Зокрема, з ініціативи Югославії та деяких інших країн питання про НМЕП стояло на порядку денному Восьмої (м.Хараре, 1-6 вересня 1986 р.) та Дев'ятої (м.Белград, 4-7 вересня 1989 р.) конференції голів держав і урядів країн Несприядання. У середині 80-х років ХХ століття, - зазначено в «Економічній декларації» Восьмого саміту, - стало зрозумілим, що обмежуючі фактори у відносинах Північ - Південь лежать не стільки в економічних труднощах, скільки в тиску транснаціональних корпорацій на країни Азії, Африки і Латинської Америки¹⁹.

Югославія прожовкувала відстоювати концепцію НМЕП не дивлячись на зміни, які відбулися у міжнародних економічних відносинах у другій половині 80-х років минулого століття. З огляду сьогодення - це були тільки ілюзії, а не теоретично і економічно обгрунтовані концепції.

У зв'язку з глобалізацією міжнародних економічних відносин питання про розбудову НМЕП, за уявою позаблокових країн, стали безперспективними. До такого висновку дійшов і Ранко Петкович - один із югославських теоретиків Руху несприядання. У другій половині 80-х років ХХ століття, - зауважив Р.Петкович, - позаблокові

держави опинилися більш віддалені від побудови нового міжнародного економічного порядку, ніж вони були у 70-х роках²⁰.

Незважаючи на те, що ініціативи не завжди були ефективними, дипломатична активність Югославії - свідчення її присутності у міжнародних відносинах в досліджуваній період.

Ситуація різко змінилась в кінці 80-х на - початку 90-х років. Революції 1989-1991 рр., що відбулися у східноєвропейських країнах, привели до зламу біполярного світу, ліквідації соціалістичного табору і краху лєнінської "моделі соціалізму". Постійно знижувалась активність Югославії на міжнародній арені. Передічені зміни не могли не впливати на внутрішній розвиток Югославії. На думку відомого югославського вченого і політика Л.Гричкова, посилення внутрішніх протиріч в "русі несприядання" зумовлено "...класовою, політичною та ідеологічною диференціацією, яка відбувається в кожній країні, в т.ч. і Югославії"²¹.

Кульмінація внутрішньої кризи в Югославії настала у червні 1991 року, коли було проголошено Хорватію і Словенію незалежними країнами. У відповідь на це офіційний Белград "для забезпечення недоторкості кордонів" вивів на вулиці міст і сіл Хорватії і Словенії частини Югославської народної армії (ЮНА). Це спричинило появу військового конфлікту. Правда, завдяки активному втручання міжнародних організацій (ООН, НАТО та ін.) його вдалось локалізувати.

У березні 1992 року про свій суверенітет заявила Боснія і Герцеговина. На її території співіснували три громади: хорватська, сербська та мусульманська, кожна з яких мала своє бачення розв'язання спірних питань. Найгострішою проблемою залишались територіальні претензії один до одного. На цій основі виник міжетнічний конфлікт, який переріс у війну між сербами та хорватами, які воювали в союзі з боснійськими мусульманами. Збройне протистояння продовжувалось більше трьох років і привело до катастрофічних наслідків. Було зруйновано економіку, спалено цілі села. Станом на січень 1995 року в результаті "спічних чисток" майже мільйон жителів виїхали за межі країни. Цільна картина біженців з Боснії і Герцеговини відображена в таблиці 1.

Таблиця 1

Країни	Кількість біженців
Німеччина	350000
Союзна Югославія	300000
Хорватія	100000
Австрія	73000

Словенія	60000
Швеція	50000
Франція	40000
Швейцарія	35000
Італія	30000
Нідерланди	30000
Норвегія	25000
Туреччина	25000
Данія	20000
Великобританія	20000

Тільки в М.Сараєво було вбито більше 10000 цивільних осіб і близько 61 000 поранено. Тисячі жителів Боснії віком від 16 до 60 років були інтерновані і відправлені у концентраційні табори.

Питання порушення прав громадян у колишній Югославії були предметом обговорення на конференціях голів держав і урядів країн-учасниць Руху неприєднання. Зокрема, у підсумковому документі Одиннадцятої конференції країн Неприєднання (м.Куртахена, 18-20 лютого 1995 р.) "Записок з Колумбії" відзначено, що лідери позаблокових держав виступають "...за надання міжнародних гарантій у справі захисту людських прав у Боснії і Герцеговині, демократичного і вільного вибору шляху розвитку, права біженців на повернення до місць проживання. Рух неприєднання зобов'язаний взяти активну участь у мирному процесі у новостворених державах колишньої Югославії"²². Однозначно, учасники Одиннадцятого Саміту звернулися до ООН з проханням вжити заходів щодо встановлення миру у Боснії і Герцеговині²³.

У республіку були введені миротворчі сили ООН, в тому числі військової підрозділ з України. Це дало можливість примирити до певної міри воюючі сторони, які у грудні 1995 року підписали угоду про припинення військових дій.

Неспокійно у політичному плані було і у Союзній Югославії (вона складалася із Сербії і Чорногорії). У листопаді 1996 року у Сербії відбулися вибори до місцевих органів влади. Балотувалися кандидати від правлячої Соціалістичної партії і опозиційної коаліції "Єдність". За твердженням опозиційної коаліції "Єдність", перемогу здобули її кандидати. Однак керівництво Сербії на чолі з президентом С.Милошевічем анулювало результати виборів. Такі дії викликали невдоволення населення Сербії. Розпочалися масові рухи протесту, які тривали майже три місяці. Особливо багаточисельними вони були у

Белграді. Демонстранти виражали невдоволення діяльністю соціалістів та їхнього лідера президента С.Милошевіча. Масові вуличні походи змусили С.Милошевіча у лютому 1997 року заявити про визнання перемоги коаліції "Єдність". Отже, опозиційна коаліція "Єдність" офіційно поділила владу з правлячою Соціалістичною партією. Це привело до нових змін владних структур. Свідченням такого твердження було обрання мером Белграда З.Джанджича, одного з лідерів коаліції "Єдність". Одночасно на президентських виборах у Чорногорії (жовтень, 1997 р. – М.М.) перемогу отримав М.Джуканович, прихильник реформування економіки на ринкових засадах, налагодження тісних економічних зв'язків з країнами Заходу та більшої автономії республіки в рамках Югославської Федерації. Осінью 2000 року в Союзній Югославії відбулась "ніжна революція" і до влади прийшли прихильники Воїслава Коштуниці, який став Президентом держави.

Таким чином, викладений у статті матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

– на внутріполітичну нестабільність колишньої СФРЮ впливали економічні чинники;

– "з'ясування стосунків" між суб'єктами федерації привело до загострення протистояння між партіями влади і опозиційними силами, що прискорило розпад СФРЮ;

– зменшення дипломатичної активності на міжнародній арені із-за виключення її з Руху неприєднання та економічна блокада з боку ООН і світових економічних і фінансових інституцій;

– під впливом виступів народних мас до влади прийшли нові політичні сили, які розпочали розбудову соціально-орієнтованої економіки, правової держави на засадах ліберальної демократії;

– політична нестабільність продовжує мати місце із-за невирішення питань територіального, етнічного та конфесійного характеру, а також економічної ситуації;

– зміни у керівництві Сербії і Македонії найскоріше сприятимуть реформуванню владних структур, а також економіки, що явиться ефективним чинником поступового виходу Союзної Югославії з політичної та економічної кризи.

1. Жаркович Д. О проекте социализма// Социалистическая мысль и практика. – Белград, 1989. – С.62.

2. СФР Югославия. –1990. – № 10.–С.7.

3. Международная политика. – 1990. – № 1005. – С.8.

4. Правда. – 1990. – 23 априла.
5. Предлог програма странке "Српска Народна Обнова" (СНО). – Београд, 1990.–С.4.
6. Жаркович Д. Згадана прања. – С.65.
7. Предлог програма странке "Српска Народна Обнова" (СНО). – Београд, 1990.–С.4.
8. Там же. – С.5.
9. Там же. – С.8.
10. Там же.
11. Tadić B. Sukobi među nesvrstanim zemljama. – Београд, 1987. – S.55.
12. Ibid.
13. Матшовка М.П. Рух неприєднання в контексті міжнародних відносин (60–90-ті роки ХХ ст). – Ужгород, 1997. – С. 155.
14. Novi međunarodni ekonomski poredak. – Београд, 1983. – 532 s.
15. Алимов Ю. Движение неприсоединения – влиятельная сила международных отношений//МЭМО. – 1976. – № 11. – с. 46-47.
16. Document of the Gatherings of the Non-Aligned Countries. 1956-1989. Volume I. – Београд, 1989. – P. 107.
17. Popović T. Novi međunarodni ekonomski poredak i Jugoslavija // Međunarodni problemi, 1979. – S 23.
18. Safik M. Nesvrstane zemlja u potrazi za novim međunarodnim ekonomskim poretkom // Tito-nesvrstanost – savremenost. Zbornik redova sa međunarodnog naučnog skupa "Tito-nesvrstanost – savremenost. 15-17 Decembar 1986. Brioni". – Београд, 1988. – S. 366.
19. Papić A. Ekonomika međuzavisnost – ključni faktor u borbi za ravnotežnije međunarodne ekonomske odnos//Ibid. – S. 317.
20. Петкович Р. Неприсоединение: перемены, но какие? // Международная политика. – Белград, 1989. – №937. – С. 8.
21. Грличков А. О проекте демократического социализма// Социалистическая мысль и практика. – Белград, 1989. – С.40.
22. Nesvrstanost u posthladnoratovskoj eri. – Београд, 1996. – S. 170-171.
23. Ibid.